

התאוריה של 'מלחמה צודקת' ברפובליקה הרומית: האם טענו הרומאים כי מלחמותיהם היו מלחמות הגנה?

אלכסנדר יעקובסון

א. 'מלחמה צודקת' והתזה של האריס

מקובל כי העיקרון של 'מלחמה צודקת' (*bellum iustum*) הוא אחת התרומות של הרפובליקה הרומית למסורת המחשבה הפוליטית המערבית. כל מלחמותיה של רומא היו אמורות, באופן רשמי ומוצהר, להיות 'צודקות'; כלומר, מיועדות להגן על עצמה או על בעלי בריתה. נורמה זו הייתה קשורה בתפיסה הדתית של הרומאים. לפי תפיסה זו היה הניצחון במלחמה תלוי בתמיכת האלים, תמיכה שלא הייתה מובטחת לרומאים אלא אם כן המלחמה הייתה צודקת. לשם כך היה צורך להכריז עליה כדין, לאחר שניתנה לצד השני הזדמנות לתקן את העוול שעשה לרומא או לבעלי בריתה והוא דחה דרישה צודקת זו.¹ קולגיה מיוחדת של כוהנים (*fetiales*) הייתה ממונה על כך שכל התנאים של 'מלחמה צודקת' ימולאו בטרם תוכרז המלחמה בידי הסנט והעם (שבידיו הייתה זכות ההכרעה הסופית). ההלכות המפורטות בעניין זה היוו את המשפט הפטיאלי (*ius fetiale*). אופייה של המלחמה כ'צודקת' לא היה אפוא רק עניין רטורי ותעמולתי, חלק מהשיח הפוליטי, אלא דרישה המעוגנת בנורמות הדתיות והמשפטיות של החברה והוא נחשב ליסוד חיוני בהבטחת ניצחונה של רומא במלחמותיה הרבות.

עם הזמן, ככל שהמלחמות שניהלו הרומאים יצאו, במהלך המאה השלישית והשנייה, מגבולות איטליה והתפשטו על אגן הים התיכון, נזנחו חלקים גדולים מהנוהל הפטיאלי הקדום אשר גובש בהקשר של מלחמות בין ערי המדינה האיטלקיות. אולם העיקרון שלפיו מלחמותיו של העם הרומי אמורות להיות מלחמות צודקות נשאר בתוקפו, גם אם לעתים ברור אף מהמקורות הרומיים עצמם שהעילה הצודקת כביכול למלחמה הייתה קלושה ודחוקה. המדינה הרומית לא הודתה מעולם כי יצאה למלחמה בעם כלשהו מתוך שאיפת כיבוש והתפשטות. הדבר יכול להישמע מפתיע למי שמביט במפת האימפריה הרומית; ויש לציין כי כבר ברפובליקה המאוחרת הופיעה התפיסה – שיהיה

1 לדיון נרחב בתפיסת 'המלחמה הצודקת' ברומא, כולל ברפובליקה המאוחרת, הנוטה לעמדה המסורתית, ראו: A. Riggsby, *Caesar in Gaul and Rome: War in Words*, Austin (University of Texas Press) 2006, pp. 157–190

אלכסנדר יעקובסון

לה עתיד גדול בימי הקיסרות – הגורסת כי רצון האלים הוא ששלטונם של הרומאים ישתרע על 'העולם המיושב' כולו.² אולם חשוב להדגיש את ההבדל בין התייחסות התרבות הרומית לעצם השלטון על עמים אחרים (דבר שהרומאים התפארו בו בגלוי) לבין שאלת דרכי השגתו של שלטון זה. הדרך הלגיטימית היחידה לכך הייתה, במוצהר, 'מלחמה צודקת'.

כל האמור לעיל משקף את מה שהיה מוסכם, פחות או יותר, במחקר המודרני בעניין אידאולוגיית המלחמה הרומית; עד אשר (כפי שקורה במוקדם או במאוחר למוסכמות מחקריות) קם חוקר חשוב שערער על מוסכמות אלה ופתח את הדיון מחדש. ויליאם האריס (Harris), בספרו *War and Imperialism in Republican Rome* שהופיע ב-1979, טען כי בניגוד לדעה המקובלת,

לא המשפט הפטיאלי ולא הקונצפציה של 'מלחמה צודקת' אין פירושה [כי המדינה הרומית התיימרה] לנהל רק אותן מלחמות אשר נראו כהכרחיות לשם הגנה על רומא ועל בעלי בריתה. כל מה שהרומאים חשבו שנדרש היה נוהל תקין, מילים ומעשים תקינים מבחינה פורמלית. לחובה הדתית הזאת הם התייחסו באותה רוח פדנטית ופורמליסטית שבה הרומאים (לצד אחרים) התייחסו לרוב לחובות דתיות.

אמנם, טען האריס, בשל הדרישה הפורמלית כי בטרם הכרות מלחמה יש לתבוע מהצד השני 'לתקן את העוול' שנעשה כביכול לרומא, היה על הרומאים להחליט מה הדבר שאותו הם מבקשים 'לתקן' או 'להחזיר', אולם 'אין הוכחות לכך כי הם הרגישו, תמיד או בדרך כלל, כי הם נאלצים להגן על עצמם'.³ במאה השנייה לפני הספירה, לדברי האריס, נועדו הטענות התעמולתיות של רומא שגרסו כי מלחמותיה היו 'צודקות' לא רק במובן הפורמליסטי אלא במובן הערכי של המילה. 'המלחמה הצודקת' להרשים את דעת הקהל היוונית במובן המוסרי הייתה, לטענתו, חידוש והמצאה של קיקרו וכמה מבני דורו, אנשי המאה הראשונה לפני הספירה, אשר הושפעו מהפילוסופיה היוונית: 'טעות היא לבטל את השפעת הסטואה על מחשבתו של קיקרו בנושא זה ולייחס אותה למסורת הרומית, מאחר שקיקרו וכמה מבני זמנו היו הראשונים להקנות תוכן פילוסופי אמתי למונח "מלחמה צודקת"'.⁴

2 יש עדויות לכך שאמירה זו הייתה נורמטיבית כבר במחצית השנייה של המאה השנייה; ראו קיקרו, מורנה 75; ראו גם הערה 6 והערה 13 להלן.

3 'were being forced to defend themselves'. נראה שזוהי הגדרה מרחיקת לכת מדי לתוכן המוסרי של 'מלחמה צודקת' לשיטתם של הרומאים. ניתן היה לטעון כי קיימת עילה מוצדקת למלחמה, בשל פגיעה ברומא או בבעלי בריתה, מבלי לטעון כי היציאה למלחמה, בתנאים אלה, היא בבחינת 'כורח'.

4 W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*, Oxford 1979, pp. 175, 170,

התאוריה של 'מלחמה צודקת' ברפובליקה הרומית

הטיעונים של האריס אינם מבחינים באופן חד דיו בין שני עניינים שונים: שאלת תודעתם הפנימית, הסובייקטיבית, של 'הרומאים' שעה שהם הגדירו את מלחמותיהם כ'צודקות', מחד גיסא, ושאלת עמדתם המוצהרת והגלויה באשר למשמעותו של מושג זה, מאידך גיסא. אם אומנם 'אין הוכחות לכך כי הם הרגישו, תמיד או בדרך כלל, כי הם נאלצים להגן על עצמם', הרי ייתכן כי הדבר נובע מכך שבדרך כלל קשה מאוד – אם לא בלתי אפשרי – למצוא הוכחות לכאן או לכאן, כשמדובר ברגשות. אולם השאלה היא אם הייתה קיימת, עד לימי הרפובליקה המאוחרת ('הדור של קיקרו'), נורמה חברתית מוצהרת ולפיה 'מלחמה צודקת' היא מלחמת מגן, ולא רק מלחמה שהוכרזה על פי כל כללי הנוהל והטקס. על שאלה כזאת מחקר היסטורי מסוגל, באופן עקרוני, להשיב.

בתשובתו השלילית המודגשת של האריס ניתן לראות, בין היתר, ראקציה מובנת לנטייה של חלק מהחוקרים בעבר לייחס רתיעה ממלחמת תוקפנות לא רק לרטוריקה הרשמית אלא למדיניות החוץ הרומית עצמה, ולטעון כי עד לשלב מסוים לפחות – שלב שהדעות עליו חלוקות – אכן הייתה מדיניותה של רומא כלפי שכניה הגנתית בעיקרה. דעתו של האריס מצויה בקצה השני של קשת הדעות בעניין זה: מדיניות החוץ של רומא התאפיינה, בכל התקופות ההיסטוריות המתועדות, בתוקפנות שיטתית המונעת, בעיקרו של דבר, על ידי תאוות בצע; השאיפה הגלויה לניצחון ולתהילה צבאית, לכיבוש, לחיזוק האימפריה ולהרחבתה, טבעה את חותמה על כל מערכת הערכים והגורמות בחברה הרומית; מכאן שגם לא היה לבני החברה הזאת כל צורך להסוות עניין זה בטענה כי מלחמותיהם היו מלחמות מגן.

גם אם לא מאמצים את עמדתו של האריס בנושא זה במלוא חריפותה, ברור שהיו

174. להשקפה דומה ראו: J. Rüpke, *Domi Militiae: Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stuttgart 1990, pp. 121–122. ברנט קובע כי מלחמה צודקת ברומא הייתה אמורה להיות מלחמה 'למען ביטחונה של רומא ושל בעלי בריתה', אך גם מעיר, בקשר לצורך להבטיח את תמיכת האלים, כי 'הפורמליזם של הדת הרומית אפשר להאמין כי חסדם של האלים יובטח, ובלבד שהטקסים והנהלים המתחייבים יבוצעו כראוי', וראו: P.A. Brunt, 'Laus Imperii', P.D.A. Garnsey and C.R. Whittaker (eds.), *Imperialism in the Ancient World*, Cambridge (Cambridge University Press) 1978, pp. 290, 308. לדיון וויכוח על התזה של האריס ראו גם: A.N. Sherwin-White, 'Rome the Aggressor?' (review article), *JRS*, 70 (1980), pp. 177–181; J.A. North, 'The Development of Roman Imperialism', *JRS*, 71 (1981), pp. 1–9; W.V. Harris (ed.), *The Imperialism of Mid-Republican Rome*, The proceedings of a conference held at the American Academy in Rome, November 5–6, 1982, Papers and Monographs of the American Academy in Rome, vol. 29, Rome 1984; J. Rich, 'Fear, Greed and Glory: The Causes of Roman War-making in the Middle Republic', J. Rich and G. Shipley (eds.), *War and Society in the Roman World*, London and New York 1993, pp. 38–68.

אלכסנדר יעקובסון

במדיניות הרומית לא מעט תוקפנות ולא מעט רדיפת בצע. בין הרטוריקה של 'מלחמה צודקת' (אם מניחים שהיה למושג זה תוכן מוסרי מלכתחילה, ועל כל פנים משעה שנופך זה נוסף לו גם לשיטתו של האריס) לבין המציאות, היה בוודאי, במקרים רבים, פער גדול. פערים מסוג זה הם תופעה רווחת בתרבויות רבות. אולם עצם העובדה כי חברה מאמצת רטוריקה מסוימת, בנושא מרכזי בחשיבותו כמו במקרה שלפנינו, עשויה ללמד אותנו משהו משמעותי על חברה זו. משום כך חשוב לעמוד על תוכנה המדויק של הרטוריקה. האומנם הייתה התפיסה הטוענת כי על המלחמות של רומא להיות צודקות (במובן הערכי של המונח) 'המצאה' של קיקרו ובני תקופתו?

ב. קיקרו ושאלת מצרים

נראה לי שאפשר להשיב על שאלה זו בשלילה, בהסתמך על נאומיו הפומביים של קיקרו עצמו. בכתביו העיוניים אכן עשוי קיקרו להיות מושפע מתפיסות פילוסופיות יווניות (אף מבלי לציין זאת). התיאורים של ליוויוס ושל דיוניסיוס מהליקרנסוס בדבר הנוהל הפטיאלי הקדום ובדבר הערך של מלחמה צודקת, כחלק מהמסורת הקדומה של רומא, וכן אלה העוסקים בתקופות מאוחרות יותר, לרבות עידן ההתפשטות הרומית מחוץ לאיטליה – תיאורים אלה חוברו לאחר תקופת קיקרו. משום כך אפשר לכאורה לטעון כי תוכנם הושפע מהתפיסות שהתפתחו בתקופה זו. עם זאת, לגמרי לא ברור איך ומדוע – לפי השערה זו – קיבל החידוש מבית מדרשו של קיקרו (שמקורו כאמור בתפיסות פילוסופיות יווניות שאין להן שורשים אמתיים במסורת הרומית עצמה) מעמד 'קנוני' כזה בחברה הרומית, במיוחד בנושא בעל חשיבות מדינית כה רבה: הלגיטימיות של פתיחה במלחמה. ניתן לטעון כי העדויות שקדמו לתקופת קיקרו, לרבות זו של פוליביוס, בדבר הרטוריקה הרומית בנושא זה בתקופת המפגש של רומא עם העולם היווני, נבעו או הושפעו ממאמץ תעמולתי של רומא המופנה לדעת הקהל היוונית, כטענת האריס. אולם כאשר קיקרו עומד ונואם מעל במת הנואמים בפורום, אין הוא פונה לדעת הקהל היוונית וגם לא לחוגי משכילים האמונים כמוהו על חכמת יוון, ואין הוא מבקש להציג בפני שומעיו חידושים פילוסופיים 'תוצרת חוץ'. הוא פונה לקהל הרומי העממי, המקבל כמובן מאליו את הצורך לדבוק ב'מנהג האבות' הישן והטוב של רומא, ומדבר אליו במושגים מוכרים וקרובים ללבו. הדרך שקיקרו עוסק בה, בנאומיו בפני העם, בעקרונות האמורים להנחות את מדיניות החוץ של רומא, מצביעה על קיומה של נורמה מושרשת בשיח הציבורי הרומי, ולפיה אין רומא יוזמת מלחמות מתוך תאוות כיבוש לשמה, מבלי שקדמה לכך התגרות מהצד השני.

התאוריה של 'מלחמה צודקת' ברפובליקה הרומית

כקונסול נשא קיקרו בשנת 63⁵ ב-*contio*⁶ בפני העם נאום נגד הצעת החוק האגררית של רולוס. בנאום טען בין היתר כי הסמכויות הנרחבות, שהצעת החוק ביקשה להעניק ל'ועדת העשרה' שהייתה אמורה לקום על פיו, עתידות לאפשר לה להכריע בנושא חשוב ושנוי במחלוקת במדיניות החוץ הרומית בשנות השישים (והחמישים). נושא זה נדון פעמים רבות בסנט ובפני העם והוא עסק בעתידה של מצרים: האם על רומא להשתלט על מצרים משום שאחד ממלכיה של מצרים⁷ הוריש בעבר בצוואתו, כפי שנטען, את ממלכתו לעם הרומי.

ומה בעניין אלכסנדריה ומצרים כולה? מי מכם אינו יודע כי קיימת טענה לפיה ממלכה זו הפכה, בתוקף צוואתו של המלך אלכסס, לרכושו של העם הרומי? הנה אני, קונסול של העם הרומי, אינני מבקש להכריע במחלוקת זו ואף נמנע מלהביע את דעתי בה; שהרי הנושא [...] מורכב וקשה להכרעה. אני רואה כי מצד אחד יש הטוענים כי הצוואה אכן נעשתה; אני מודע לכך שקיימת החלטת סנט [המאשרת עובדה זו]. אני זוכר כי לוקיוס פיליפוס [סנטור בכיר, קונסול לשעבר] חזר ואישר עובדות אלה בסנט וגם הוסיף כי כמעט הכול מסכימים שזה היושב על כס מלכות זה היום אין לו ייחוס מלכותי וגם לא אופי מלכותי. מצד שני, יש האומרים כי לא נעשתה צוואה; כי אין זה נאה לעם הרומי להיראות כמי שואף להשתלט על כל הממלכות בעולם [non oportere *populum Romanum omnium regnorum appetentem videri*] כי אזרחינו עלולים להגר למדינה זו, בשל השפע המאפיין אותה. האם שאלה חשובה זו תוכרע על ידי רולוס וחבריו מ'ועדת העשרה'? (קיקרו, נגד החוק האגררי, 2. 41).

הטענה כי 'אין זה נאה לעם הרומי להיראות כמי ששואף להשתלט על כל הממלכות בעולם' היא למעשה הטענה המרכזית נגד כיבוש מצרים שמביא קיקרו, מאחר שלעצם השאלה העובדתית של קיום הצוואה הכף נוטה ברור לצד השני, היכול להסתמך על החלטת סנט ועל עדותו של סנטור בכיר ומכובד. גם טענתו של פיליפוס כי המלך הנוכחי אינו ראוי לתפקידו, נשארת ללא מענה רטורי מהצד השני. לא ברור מה משקלה של הטענה בדבר סכנת ההגירה הרומית למצרים; ההשתלטות על מצרים אמורה להיראות לשומעיו של קיקרו כמהלך בעייתי (וכפי שנראה בהמשך גם מהלך פסול, אם כי הדבר אינו נאמר כאן במפורש), בעיקר משום ש'אין זה נאה'.

5 כל התאריכים במאמר זה הם לפני הספירה.

6 *contio* היא אספת עם המזומנת, כמו כל אספות העם ברומא, על ידי אחד מנושאי המשרות הנבחרים ונישאו בה נאומים אך לא נערכו הצבעות, וראו: R. Morstein-Marx, *Mass Oratory and Political Power in the Late Roman Republic*, Cambridge (Cambridge University Press) 2004

7 להשלים!!!

ומדוע בעצם 'אין זה נאה?' מה רע ברצון להשתלט על כל הממלכות בעולם, במיוחד בתקופה שבה השתרשה כבר התפיסה – שקיקרו עצמו נתן לה ביטוי בהזדמנויות שונות – הגורסת כי האלים הועידו את רומא לשלוט על תבל ומלואה?⁸ ברור שמהדהדת כאן התפיסה האומרת שהעם הרומי אינו חומד ארצות אחרות ואינו יוזם מלחמות מתוך תאוות כיבוש אלא מנהל 'מלחמות צודקות' בלבד – הגם שאם מלחמה כזאת מסתיימת בניצחון ובכיבוש, יש לחגוג את הניצחון ואין כל חובה לוותר על פירותיו.

הטיעון העיקרוני נגד כיבוש בלתי מוצדק (שלא קדמה לו התגרות) של ארץ זרה אינו קשור כלל, בהקשר זה, במשפט הפטיאלי ובכלליו הטקסיים שנזנחו ממילא זמן רב לפני התקופה הנדונה. המונח *bellum iustum* ('מלחמה צודקת') אינו מופיע כאן, שהרי הדיון אינו עוסק בהצעה קונקרטיה להכרזת מלחמה. הטיעון אינו קשור בדיני הדת ולמעשה גם אינו לגליסטי: ככלות הכול הייתה כאמור החלטת סנט המאשרת כי המלך אכן ציווה את ממלכתו לעם הרומי. מה שמוצג כפגום הוא עצם השאיפה לכבוש ארץ זרה שלא פגעה ברומא, גם אם יש עילה פורמלית לכך (כפי שטענו תומכי ההשתלטות על מצרים, ולפי תיאורו של קיקרו – טענתם לא הייתה חסרת שחר). העלאת טיעון כזה היא מעשה חסר כל היגיון רטורי, אלא אם כן מניחים כי בתרבות הרומית הייתה נורמה מושרשת, מוכרת היטב להמון המאזינים בפורום, שגרסה כי מלחמותיה של רומא אכן אמורות להיות צודקות – במובן מהותי של המושג ולא במובן טכני.

למצדדים בוויכוח בכיבוש מצרים היה כאמור קלף חשוב: החלטת הסנט המאשרת כי המלך ציווה את ממלכתו לעם הרומי. שימוש בעילה כזו לשם השתלטות על ארץ משול למיצוי של זכויות משפטיות-פורמליות על חשבון 'הצדק הטבעי';⁹ אולם עדיין ניתן להצדיק את המעשה במונחים מעין-משפטיים, ואמנם כך נהגו המצדדים בכיבוש בהתבטאויותיהם הפומביות. מהעלאת הנימוק הזה לא משתמע כי הכללים המקובלים של שיח ציבורי לגיטימי ברומא היו עשויים לאפשר השמעת תביעה גלויה לכיבוש של מצרים, פשוט משום שראוי שכל העמים ייכנעו לשלטן הרומי. ואילו המתנגדים למהלך כפרו בקיום העילה הפורמלית ואף טענו כאמור כי יש פגם בעצם השאיפה הבלתי מרוסנת לכיבוש.

לכאורה קיקרו סוקר כאן את נימוקיהם של שני הצדדים בוויכוח, מבלי להביע את עמדתו לגופו של עניין (הוא מתנגד רק ליומרה של 'ועדת העשרה' להכריע בנושא, אשר לטענתו העם הרומי בלבד רשאי להחליט בו). אבל רק לכאורה. למעשה, המזימה

8 ראו לדוגמה קיקרו, נאומים פיליפיים, 19.6. בעניין 'הקונצפציה של אימפריה עולמית' בתקופה זו, עם הפניות גם לדברי קיקרו בנושא, ראו ברנט (לעיל, הערה 4), עמ' 297–298.

9 נראה שהטענה כי המלך הנוכחי של מצרים 'אינו ראוי' נועדה להוסיף הצדקה עניינית למהלך המוצע, מעבר להצדקה הפורמלית.

התאוריה של 'מלחמה צודקת' ברפובליקה הרומית

המיוחסת ל'ועדת העשרה' להשתלט על מצרים מוצגת בנאום באור שלילי ביותר (נגד החוק האגררי, 43.2–45). זאת ועוד: רבים משומעיו של קיקרו ידעו מראש, מן הסתם, את דעתו השלילית על כיבוש מצרים, שאותה הביע בנאום חריף שנתיים קודם לכן. בשנת 65 הועלתה הצעת חוק בנושא זה ותמכו בה פוליטיקאים חשובים, כולל יוליוס קיסר וקראסוס; היא נידונה גם בסנט וגם בפני העם, אך בסופו של דבר לא נתקבלה. הנאום של קיקרו בעניין זה, 'על מלך אלכסנדריה' (*De Rege Alexandrino*) שבידינו שנותרו ממנו בידינו רק פרגמנטים, נישא ככל הנראה בסנט; אולם עמדות שנקטו פוליטיקאים בכירים בעת דיונים בנושאים שנויים במחלוקת נודעו גם מחוץ לכתליו.

הטענה כי למלחמה המוצעת נגד מצרים אין הצדקה מוסרית עמדה, עד כמה שניתן להתרשם מן הפרגמנטים, במרכז נאומו של קיקרו בשנת 65. הוא מציג רעיון זה כעוול מביש, המונע על ידי תאוות בצע (פרגמנטים 1, 2, 7–8). כך בדיוק מתאר האריס את כל מדיניות החוץ הרומית מימים ימימה, ללא ניסיון אמתי להסוואה (אלא לצורכי תעמולת חוץ). אולם כאן אנו שומעים פוליטיקאי רומי המנגח את יריביו בעת דיון בסנט בשם ערכים, אשר היו בשלב זה של ההיסטוריה הרומית, לטענתו של האריס, חידוש בתורת המידות שהושפע מהפילוסופיה היוונית. ספק אם הסנט הרומי היה זירה מתאימה להשמעת חידושים פילוסופיים מסוג זה, בעת דיוניו בנושאים מדיניים, ועוד פחות מכך – אספת העם. בנאום זה שואל קיקרו בתרעומת (ומן הסתם מצפה כי רבים מהסנטורים יזדהו עם תרעומת זו) האם מדיניותה של רומא תהיה מעתה 'להתייחס לאלה שנותנים לנו כסף ידידים, ולאלה שאינם נותנים – כאויבים' (פרגמנטים 1–2). במקרה זה לא מדובר ברדיפת בצע אישית של יוזמי המלחמה אלא במניעי המלחמה של המדינה הרומית: אסור שהמניעים יהיו קשורים בשאיפה להשיג רווח כספי. השאלה המדינית העומדת לדיון מנוסחת במונחים מוסריים ומעין-שיפוטיים: 'אנחנו' (הרומאים) צריכים להקפיד לנהוג במתינות ביחסינו עם עמים אחרים, שהרי – בשל עצמתה המכרעת של רומא – שום גורם חיצוני אינו יכול לרסן אותנו: 'עלינו להיות השופטים של עצמנו' (*'est hoc summi imperii nosm et ipsos de nostris rebus iudicare'*), פרגמנט 4).

קיקרו מצטט את קראסוס כמי שטוען (פרגמנט 6) שהמלחמה המוצעת לכיבוש מצרים תהיה צודקת לא פחות מהמלחמה נגד יוגורתה (*'est iusta causa belli'*). קראסוס לא נודע כמי שהושפע במיוחד מהפילוסופיה היוונית; אולם מובן כי השאלה העיקרית היא מהם הנימוקים שהיה ניתן לצפות כי קהל השומעים, בסנט ובאספת העם, יושפע מהם.

כאן המקום לחזור ולהדגיש כי לא מתקבל על הדעת שהתפיסה הערכית, שדברי קיקרו מתבססים עליה, הייתה אמורה להיות חידוש באוזני שומעיו שמקורו בחכמת יוון – מעין פרדוקס סטואי שקיקרו ינסה לשכנע בעזרתו את הקהל המצטופף ליד בימת

אלכסנדר יעקובסון

הנאומים. הדבר רחוק מדרכו הרטורית של קיקרו ומכללי המשחק של נאום פוליטי רומי (במיוחד נאום המופנה לעם). כל הטענות הערכיות והעקרוניות בנאום כזה הן לעולם בתחום המובן מאליו והמקובל מימים ימימה על כל אזרח רומי טוב, הדבק במנהג אבות.¹⁰ בכל ויכוח הציג תמיד קיקרו את העמדה שהגן עליה כמסקנה הסבירה היחידה, המתחייבת מהעקרונות המקובלים והמוכרים האלה; מכאן שכל החולק עליו מערער על המסורת הרומית הישנה והטובה. אין כאן אפוא כל מקום לחידושים עקרוניים (במיוחד לא לחידושים שצצו לאחרונה וטרם הכו שורש), ובוודאי לא לחידושים שיש בהם כדי להטיל הגבלות נוספות, מעבר לאלה המקובלות והמסורתיות, על התפשטותה של האימפריה הרומית.

מעניין שבסקירת נימוקי הצדדים בנאומו של קיקרו בפני העם בשנת 63, אין הוא מתייחס לנושא הכספי. אמנם הוא בהחלט מבקש, לאורך כל הנאום, להחשיד את יוזמי החוק בכך שהסמכויות הנרחבות האמורות להינתן ל'ועדת העשרה' ינוצלו בידי חבריה לצורך סחיטה מעמים זרים והתעשרות אישית; ובנאומו בפני הסנט הוא מבליט (לגנאי) את המניע הכספי של רעיון ההשתלטות על מצרים. אולם כאשר קיקרו מתיימר להציג בצורה אובייקטיבית ולא פולמוסית את הנימוקים בעד ונגד סיפוח מצרים, הוא איננו טוען כי אלה התומכים בסיפוח מבטיחים לעם הרומי את עושרה העצום של ארץ זו (כפי שאכן אירע, במידה רבה, לאחר סיפוח מצרים בשנת 30, כשהיא הפכה לאסם התבואה העיקרי של העם הרומי). עושרה של מצרים הוזכר בסקירה זו דווקא מפי מתנגדי הסיפוח, שחששו כי העושר יגרום להגירה של אזרחים רומיים למצרים. אמנם יהיה זה פזיז להסיק מסקנות נחרצות מדי משתיקה זו של קיקרו, אך ייתכן כי היא מעידה על כך שלא היה זה 'תקין פוליטי' להתייחס לעושרה של ארץ בעת דיון פומבי בשאלה, היש עילה מוצדקת לכיבושה, הגם שאין פירוש הדבר שאיש מעולם לא עשה זאת. כפי שנראה מיד בהמשך, נמנע קיקרו עצמו מלגייס נימוקים כאלה לתמיכה בעמדתו כמה שנים קודם לכן, כאשר נימק את הצורך במערכה צבאית נרחבת במזרח. אמנם קשה להאמין כי במהלך הדיונים על מצרים במשך שנים רבות, הן בסנט הן בפני העם, לא התייחס איש ממצדדי הכיבוש ליתרונות הכלכליים האדירים הטמונים בה לרומא (מן הסתם תוך הדגשה כי 'יש עילה צודקת למלחמה', כדברי קראסוס בסנט). אולם מהסיכום של קיקרו את נימוקי הצדדים עולה הרושם כי תומכי המהלך נמנעו מלהעמיד עניין זה במרכז טיעוניהם.

10 ראו למשל מורסטיין-מרקס (לעיל, הערה 6), עמ' 204-240. מורסטיין-מרקס מדגיש את 'המונוטוניות האידאולוגית' בלשונו, המאפיינת את הנאומים שהושמעו בפני העם: כל הנאומים (גם יריבים פוליטיים מובהקים) נשבעים אמונים לאותם עקרונות כלליים הנשענים במוצהר על 'מנהג האבות', האמורים להיות מקובלים על כל אזרח רומי טוב.

ג. פומפיוס וכיבושיו במזרח

הנאום של קיקרו 'על החוק של מניליוס' (*De Lege Manilia*), שנישא אף הוא בפני העם, עסק בחוק שהעניק לפומפיוס, בשנת 66, את הפיקוד הנרחב במזרח למלחמה נגד מיתרידטס השישי, מלך פונטוס; בכוח פיקוד זה עתיד היה פומפיוס לכבוש, במהלך מספר שנים, שטחים נרחבים באזור. הנאום כולו בנוי על ההנחה כי מלחמותיה של רומא הן מלחמות הגנה – הגנה על רומא ובעיקר על בעלי בריתה.¹¹ קיקרו אינו מנסח את העיקרון במפורש ככלל נורמטיבי אלא מניח את קיומו כמובן מאליו; המלחמה נגד מיתרידטס בוודאי מתוארת כך וכן מלחמות העבר של רומא. קטע אחד בנאום נשמע כמו הד לביקורת, הידועה ממקורות אחרים, על קודמו של פומפיוס במזרח, לוקולוס (אף על פי שקיקרו נזהר מאוד בכבודו): מתנגדיו ברומא של מצביא זה האשימוהו, גם בנאומים בפני העם, בהארכת המלחמה והרחבתה ללא צורך, מתוך רדיפת כבוד ובצע. בסופו של דבר שלל ממנו העם את הפיקוד בסדרה של חוקים; כאשר שב לרומא, סירבה אספת העם, בצעד יוצא דופן, לאשר לו תהלוכת ניצחון.¹² לפי קיקרו, 'כאשר לוקולוס וצבאו הגיעו לארמניה, קמו נגדו אומות נוספות, מאחר שנפל הפחד על עמים אלה, אשר רומא מעולם לא התכוונה לתקוף או להטריד; מלבד זאת התעורר חשש כבד בקרב העמים הברבריים כי צבאנו נשלח לאזורים אלה מתוך כוונה לשדוד מקדש חשוב ועשיר ביותר' (סעיף 23).

זאת ועוד: אין בנאום זה כל התייחסות להרחבת האימפריה שעשויה להתרחש בעקבות המערכה של פומפיוס וכיבושיו או לשלל הרב ולמסים הנוספים שייגבו ויעשירו את אוצר המדינה. מובן שקיקרו לא היה יכול לצפות מראש עד לאן ירחיק פומפיוס לכת בכיבושיו, אולם לא היה כל קושי לנבא כי מסעו לא יסתיים ללא כיבושים נרחבים. לנושא זה אין כל רמז בנאום. המלחמה, לפי קיקרו, דרושה כדי להגן על בעלי בריתה של רומא (מונח שהוחל, מתוך נימוס, גם על תושבי הפרובינקיות שהיו למעשה לא בעלי ברית אלא נתינים), על הפרובינקיות הקיימות ועל ההכנסות מהן; את כל אלה העמיד מיתרידטס בסכנה חמורה. אמנם קיקרו לא הצניע כלל את ההיבט הכספי של המלחמה וקרא לעם להגן לא רק על הכנסות המדינה מהפרובינקיות, שמימנו אז בין היתר את חלוקת הלחם המוזל לתושבי רומא, אלא גם על פרנסתם של גובי המסים

11 ראו למשל סעיפים 14, 32.

12 ראו פלוטרכ, לוקולוס, 3.24; 4.33; 1.37; קיקרו, סטוים, 93; דיונים אקדמיים, 3.2. ראו בעניין זה: A. Keaveney, *Lucullus: A Life*, London and New York 1992, pp. 112–115, 120–122, 131

ואנשי העסקים הרומיים במזרח (שהיו כקיקרו בני מעמד הפרשים).¹³ אולם אין בנאום שום רמז לכך שרומא ואזרחיה אמורים גם להרוויח מהמערכה של פומפיוס, מעבר ליכולתם להגן על נכסיהם הקיימים. מהיבט תמוה לכאורה זה בנאום של קיקרו הסיק החוקר שרוויין-וויט (Sherwin-White) מסקנה מרחיקת לכת לגבי גישתו לאימפריה. לדבריו, נאום זה של קיקרו הוא 'מלאכת מחשבת של הולכת שולל (skilful mis-representation)'. הנאום מדגיש את אופייה ההגנתי של המלחמה, ואין בו כל רמז לכיבושים העצומים ולתוספת ההכנסות ממסים הצפויים ממנה. במקום זאת מדגיש קיקרו את יחסו ההוגן של פומפיוס כלפי בעלי הברית לעומת רדיפת הבצע של פרוקונסולים רומיים אחרים. 'נראה כי לקיקרו, בדומה לסולה, לא היה עניין בהרחבת האימפריה הרומית'.¹⁴

ספק אם ניתן להסיק מהרטוריקה של קיקרו במקרה זה, שאין בה התייחסות לכיבושים הצפויים, מסקנה גורפת כי לא היה לו עניין בהרחבת האימפריה. על כל פנים ניתן לציין (כפי שנראה בהמשך) את דבריו הנלהבים על כיבושי קיסר בגליה, לאחר שכבר נעשו. את אופי הרטוריקה של קיקרו בשני המקרים עיצב, על פי מיטב כללי הרטוריקה, הצורך לכבוש את לב שומעיו; לשם כך התאים הנאום, כמיטב יכולתו, את תוכן דבריו ואת סגנון טיעונו לעולם המושגים של הקהל. יכולתו של קיקרו בתחום זה הייתה כידוע, לאורך כל הקריירה שלו, ניכרת (גם אם לא איך-סופית, כפי שטענו משמיציו); דבריו משנת 66 מספקים עדות מרתקת על עולם מושגים זה.

אם אמנם ביקש קיקרו 'להוליך שולל' את קהל שומעיו, כטענתו של שרוויין-וויט, הרי הולכת השולל הזו מיוחדת במינה וראויה לציין. שהרי לכאורה צפוי כי המבקש להוליך שולל את העם בפתחה של מערכה דווקא יבטיח לשומעיו כיבושים נרחבים ועושר גדול יותר ממה שהיה ניתן, באופן סביר, להבטיח – בניגוד לרטוריקה של קיקרו כאן. לשיטה זו של פיתוי ההמון יש דוגמאות רבות בהיסטוריה; יש להניח כי גם העם ברפובליקה המאוחרת לא היה אדיש לתהילת האימפריה וליתרונותיה החומריים והכיר בקשר בין השניים. קיקרו מבטיח לשומעיו כי פומפיוס הנשלח למזרח יגן על האימפריה ויטיח בהגינות מופתית לבעלי בריתה של רומא (בניגוד למפקדים רומיים רבים אחרים);¹⁵ לעומת זאת קיקרו אינו מבטיח כי פומפיוס ירחיב את גבולות השלטון הרומי ויעשיר את קופת המדינה. ניתן להבין את שני צדי הרטוריקה הזו רק אם מניחים

13 ראו סעיפים 3-4; 14-16; 17-19.

14 A.N. Sherwin-White, 'Lucullus, Pompey and the East', *CAH*, II, vol. 9 (1994), ch. 8a, p. 251

15 זהו אחד המוטיבים הבולטים של הנאום וראו 13; 37-41; 64-68. בעניין זה היו בפי קיקרו דברים מפליגים: 'משום כך, גם אם עומד לרשותכם מצביא אשר נראה כי הוא מסוגל להביס את צבא המלך, אם אין הוא מסוגל גם לסלק את ידיו, את עיניו ואת מחשבותיו מרכושם של בעלי בריתנו,

התאוריה של 'מלחמה צודקת' ברפובליקה הרומית

שכיבושים טריטוריאליים, לפי מוסכמות השיח הציבורי ברומא, היו דבר שמתפארים בו בדיעבד אך לא מבטיחים אותו בפתחה של מערכה. מוסכמה זו הייתה עשויה להיווצר רק על רקע תפיסה מושרשת הגורסת שלא ראוי ליזום מלחמה המכוונת לכיבוש אדמות או ללקיחת שלל של אוצרות עם אחר; כלומר, תפיסה מהותית ולא טכנית בלבד של 'מלחמה צודקת'.

אין פירוש הדבר שמעולם לא נאמרו בפומבי דברים שהייתה בהם הבטחה לעם הרומי, בדיון על יציאה למלחמה, של יתרונות טריטוריאליים או כספיים כתולדת הניצחון הצפוי (דבר שהיה ניתן, ככלות הכול, לעשותו גם מבלי לוותר על הטענה כי יש עילה צודקת למלחמה). בתקופות שונות נשמעו בנושאים אלה בוודאי נימות שונות בשיח הציבורי הרומי;¹⁶ ואין לבטל גם את השפעת דעותיו האישיות של הנואם על תוכן נאומו, הגם שאל נכון התאים את דבריו למושגיהם ולציפיותיהם של שומעיו. הדרך הרטורית שנקט קיקרו בעניין זה בשנת 66 לא הייתה בהכרח הדרך היחידה שהייתה פתוחה בפניו, אבל היא הייתה דרך אפשרית וסבירה.

ד. קיסר בגליה

יש לזכור כמובן שהפרשנות של כל חברה לערכי היסוד שלה עשויה להיות שנויה במחלוקת ואף להשתנות עם הזמן. לנוכח המציאות המשתנה עשוי ערך מסורתי להישחק בתודעה ואף בשיח הפומבי, גם אם אין מוותרים עליו כליל. סביר להניח כי ככל שרומא התחזקה והלכה, ככל שחשה בעליונותה הבטוחה על כל ישות מדינית אחרת שעמה באה במגע, ככל שהשתרשה בה התפיסה הגורסת כי שלטונה על העולם המיושב הוא רצון האלים – כך עלתה נכונות הרומאים לראות כ'מלחמה צודקת' גם מלחמה שנראית בבירור למשקיף מהצד כמלחמה אימפריאלית ולא מלחמת מגן. אחד הקשיים שמעוררת התזה של האריס נעוץ בהנחה שלו כי התגבר הפן המוסרי של 'מלחמה צודקת', במישור ההצהרתי לפחות, דווקא כאשר היה סביר יותר שהוא

מנשותיהם ומילדיהם, מפאר מקדשיהם ועריהם, מהזהב ומהאוצרות של המלכים – אין האיש מתאים להיות מפקד במלחמה נגד מלך אסיאתי, שם, 67–68.

16 ראו למשל: אפיאנוס, מלחמות האזרחים, 11.1, נאום המיוחס לטיבריוס גרככוס. הנואם מזכיר את 'תקוות' הרומאים להשתלט על 'שאר העולם המיושב'. אולם לא מן הנמנע כי אפיאנוס, שהאימפריה העולמית של רומא הייתה בעיניו עובדה מובנת מאליה, שם בפי טיבריוס את הניסוח מרחיק הלכת הזה. מכל מקום יש לשים לב לכך שהדברים לא נאמרו אגב דיון בהצעה לצאת למלחמה נגד מדינה מסוימת או דיון כללי במדיניות חוץ; הדברים המיוחסים כאן לטיבריוס נועדו להדגשה רטורית כי החוק האגררי שלו חיוני כדי לעצור את הדלדול במקורות כוח האדם של הצבא הרומי; שאחרת, טען, לא תוכל רומא להמשיך בכיבושיה ואף תסכן את מה שבידיה. לדעתו השנויה במחלוקת של אפיאנוס, הייתה זו המטרה המרכזית של החוק האגררי.

אלכסנדר יעקובסון

יצטמזצם.¹⁷ ואכן, בתקופה זו התנהלה המלחמה לכיבוש גליה, מערכה מפורסמת שהאריס טען כי ההתייחסות הפומבית אליה, גם מצד קיקרו גם מצד יוליוס קיסר שניהל את המערכה, משקפת גישה המוותרת למעשה על יומרה כי המלחמה היא מלחמה הגנתית – אותה יומרה שהייתה אמורה, באופן מסורתי, ללוות את כל מלחמותיו של העם הרומי.

בנאומו *De Provinciis Consularibus* שנישא בסנט בשנת 56, שיבח קיקרו את קיסר על כיבוש גליה כולה (כיבוש שהציגו כעובדה מוגמרת).¹⁸ לשבח מיוחד זכה קיסר על שנטש את המדיניות המסורתית של רומא כלפי גליה – מדיניות שהייתה, לטענת קיקרו, הגנתית בלבד בכל התקופות הקודמות. קיסר 'לא חשב שעליו להילחם רק באלה שאחזו בנשק נגד העם הרומי אלא שיש להביא את כל גליה תחת שלטוננו' (סעיף 34). משום כך הכניע קיסר לא רק אויבים ומורדים; הוא הכניע גם את

אלה שלא הכרנו אותם כלל או שהכרנו אותם רק כאנשים פראים, ברברים ושוחרי מלחמה – אומות שכל [רומאי], מאז ומעולם, היה רוצה לראות בהבסתן ובהכניעתן. מאז תחילת האימפריה שלנו, לא היה איש מדינה נבון שלא ראה בגליה את הגדולה שבסכנות. ההרים האלפים נוצרו, בחסדי שמים, כמחסום בכניסה לאיטליה; שהרי אילו הייתה הכניסה אליה פתוחה להמוני הגלים הפראים, לעולם לא הייתה עיר זו [רומא] יכולה להפוך לבירתה של אימפריה. כעת, ישקעו גא האלפים אל האדמה! לא נותר עוד דבר, מפסגות ההרים האלה ועד האוקיאנוס, שאיטליה צריכה לפחוד ממנו (סעיפים 33–43).

קיקרו מייחס בגלוי לקיסר אסטרטגיה רבתי של כיבוש גליה, אך יש להדגיש שהדברים נאמרו בדיעבד ולא מלכתחילה. זאת ועוד: על פי תיאור זה, לא מדובר בכיבוש לשמו, שמטרתו המפורשת היא הרחבת האימפריה אלא במעין 'מלחמת מנע' (במובן רחב מאוד של המושג) נגד עמים המוצגים כאיום קבוע וחמור המרחף על רומא. קיקרו ציפה בוודאי כי גישתו תעורר אהדה בקרב שומעיו בסנט; ואם מקבלים גישה זו, הופכת לכאורה לבלתי רלוונטית השאלה האם הייתה עילה מוצדקת לכל אחת מהמערכות

17 אין סיבה להניח כי עמדתו של קיקרו בדבר ההצדקה המוסרית הנדרשת למלחמה נולדה דווקא תוך פולמוס 'אנטי-אימפריאליסטי' כלשהו, ואף אין להניח שעמדה פולמוסית וחדשנית כזו, לו יצאה מבית מדרשו, הייתה הופכת עד מהרה למוסכמה כללית. סביר יותר להניח כי קיקרו, גם בכתיבתו התאורטית (למרות שיש בה יותר מקום לעמדות עקרוניות ייחודיות מאשר בבנאומים בפני העם), היה נאמן באופן בסיסי לערכים הרומיים המסורתיים כפי שהוא פירש אותם.

18 הנאום עצמו, והתמיכה בהארכת נציבותו של קיסר בגליה, נכפו למעשה על קיקרו משיקולים של פוליטיקה רומית פנימית, אולם לא נראה כי יש לכך השפעה על מסקנתנו מהנאום בדבר נושאי מלחמה וכיבושים בשיח הציבורי ברומא דאז.

התאוריה של 'מלחמה צודקת' ברפובליקה הרומית

שניהל קיסר בגליה. למרות זאת מצאו לנכון חלק מאויביו של קיסר לתקוף אותו בעניין זה, אם כי ללא הצלחה.¹⁹ קיסר עצמו, כפי שנראה, לא ויתר על ההסברים שנועדו להוכיח כי מלחמותיו אכן היו צודקות. מכל מקום, גם ההצדקה הכללית של קיקרו בנאום זה לכיבוש גליה עדיין נועדה ליצור את הרושם כי למהלך כולו יש מטרה הגנתית מבחינה אסטרטגית.

אכן, כפי שמציין ברנט, 'אם מאמצים את העיקרון הזה [המשתמע מדבריו של קיקרו], המסקנה היא ששום מלחמה של רומא נגד עמים זרים העשויים להפוך אי-פעם לחזקים דיים כדי לתקוף אותה, אינה יכולה להיות אלא הגנתית'.²⁰ ניתן לשער כי גישה זו, הנוטה לטשטש את ההבדל בין מלחמה הגנתית לבין התקפה לצורך כיבוש, הייתה מתאימה במיוחד לכיבוש גליה בשל הזיכרונות הטראומטיים הקשורים בגלים בתודעה הרומית. עם זאת אפשר כי לעתים עלו טיעונים דומים במהותם גם לגבי עמים שלא היו אויבים מסורתיים של רומא. טבעי הדבר כי בחברה העתיקה, כבכל חברה אחרת, עשויים להתגלות פערים רחבים לא רק בין הרטוריקה לבין המציאות אלא גם בין סוגים שונים של רטוריקה הנקטת בהזדמנויות שונות, לעתים בפי אותם אנשים ולא בהכרח מתוך חוסר יושר מודע. אולם נראה כי גם בשלב מתקדם זה של הרחבת האימפריה, לא נעלמה מהשיח הציבורי התפיסה ולפיה נועדו מלחמותיה של רומא להגן עליה ועל בעלי בריתה, גם אם היה ניתן, בשעת הצורך, לתת לה פרשנות גמישה מאוד.

ברנט טוען כי קיסר עצמו אמנם מתאר את כיבושיו, בחיבורו *De Bello Gallico*, בניסיון 'לשכנע את קוראיו כי לא פתח במערכות אלה מתוך חמדנות אישית או שאיפה לתהילה [...] ואולם אין לו צורך לעמוד על כך שהן היו צודקות'.²¹ אולם למעשה ניתן להצביע על מאמציו של קיסר להציג את מלחמותיו בגליה כצודקות, כלומר שהן נועדו להגן על רומא ו(בעיקר) על בעלי בריתה. הוא מפרט (ב-33.1) את השיקולים שהביאוהו להגשת האולטימטום לאריוביסטוס (Ariovistus), צעד שסלל את הדרך למלחמה. ראשית (in primis) מדובר כאן ב'שעבודם של האדויים (Aedui). אלה הוכרו זה מכבר כ'אחים של העם הרומי' ושעבודם בידי הגרמנים הוא חרפה לקיסר ולרפובליקה, לנוכח גדולתה של האימפריה (in tanto imperio populi Romani). לביטוי זה צליל אימפריאלי יותר מאשר הגנתית; אולם הגנה על בעלי בריתה היא כמובן עילה קלסית ל'מלחמה צודקת' של רומא בכל הזמנים (וגם חלק ניכר מההסבר מדוע לא היה בדרך כלל מחסור בעילות כאלה). במקום שני מזכיר קיסר שיקולים אסטרטגיים, שהם

19 ראו סווטוניוס, יוליוס קיסר, 24; ועל כך ראו ברנט (לעיל, הערה 4), עמ' 182 הערה 81.

20 ברנט, שם, עמ' 183.

21 שם, עמ' 313. עמדה שונה הגורסת כי קיסר מבקש לשכנע את קוראיו כי מלחמותיו בגליה היו צודקות, ראו ריגסבי (לעיל, הערה 1), עמ' 175-190.

אלכסנדר יעקובסון

הגנתיים במובן הרחב, אך עדיין לא חובק עולם, של המושג: הפלישות הגרמניות לגליה 'מסוכנות לעם הרומי'; הגרמנים עלולים בסופו של דבר ללכת בעקבות הקימברים (Cimbri) והטבטונים (Teutoni) ולתקוף את איטליה עצמה. מדובר בטענות קונקרטיים בהרבה מהקביעה הגורפת של קיקרו ולפיה הייתה גליה כולה סכנה מתמדת ודינה להיכבש. ההבדל אינו מפתיע: קיסר מתאר את נסיבות פתיחתה של מערכה מסוימת בעוד שקיקרו הצדיק בדיעבד את כיבוש גליה.

בהמשך מתאר קיסר בהרחבה את המבוא הדיפלומטי למלחמה: המשא ומתן עם אריוביסטוס. קיסר מבקש בבירור להראות לקוראיו כי התנהגותו בפרשה זו עומדת בסטנדרטים הרומיים המסורתיים של הגינות ביחסים עם עמים אחרים. לאריוביסטוס ניתנה אפשרות להשמיע את טיעונו נגד ההתערבות הרומית בענייני הגלים – שהם, לטענתו, נתיניו בזכות הכיבוש. ייתכן מאוד שקיסר אכן ציפה כי קוראיו הרומיים יראו את טיעונו של המנהיג הגרמני, המבוססים על ההנחה כי צריך להתקיים סוג של שוויון בין שתי הממלכות – זו שלו וזו של העם הגרמני – כביטוי ל'שחצנות גרמנית'²² ואף על פי כן הוא טורח להתמודד עם כל אחת מהטענות האלה במקום לבטלן. אחת הטענות הייתה כי גליה צריכה להישלט בידי מי שכבש אותה ראשון; קיסר טוען כי למעשה קדם הכיבוש הרומי לזה הגרמני (45.1). גם בפנותו לחייליו ראה קיסר צורך להסביר כי תביעותיו כלפי הצד השני הן הוגנות וסבירות, ליתר דיוק, הוא רואה צורך לומר לקוראיו כי כך אמר לחייליו (40.1, השוו 46.1). התפיסה של 'מלחמה צודקת' (במובן המהותי, ללא קשר ל'תקינות' טקסית או פולחנית כלשהי) חיה וקיימת ב-*De Bello Gallico*, שלא ניתן לומר על מחברו כי 'לא היה לו עניין בהרחבת האימפריה הרומית'. עם זאת ראוי לציין שהקונצפציה לא הפריעה, במקרה זה לפחות, הפרעה של ממש להרחבה.

ה. קאטו הזקן ובני רודוס

מאה שנים ויותר קודם לכן נאמרו בסנט דברים המעידים על כך שהתפיסה המהותית בדבר 'מלחמה צודקת' לא רק שימשה את הרומאים, כטענת האריס לגבי אותה תקופה, ככלי תעמולה כלפי דעת הקהל היוונית, אלא גם יכלה לשמש נימוק מרכזי בוויכוח פנימי בין אנשי מדינה רומים בנושא מדיני חשוב. הדובר הוא קאטו הזקן, אדם שלא הצטיין במחויבות לאופנות אינטלקטואליות יווניות הזרות למסורת הרומית. בשנת 167 נשא קאטו נאום התנגדות להצעה להכריז מלחמה על רודוס, בעקבות העמדה הדיפלומטית שזו נקטה בעת המלחמה בין רומא למקדוניה, שהתפרשה ברומא כאוהדת

22 ברנט (לעיל, הערה 4), עמ' 311.

למקדונים. קטעים נרחבים מהגרסה הכתובה של נאום זה, בצד הביקורת על הנאום מפי טירו, עבדו המשוחרר המלומד של קיקרו, מובאים ב-*Noctes Atticae* של גליוס. אחד מנימוקיו המרכזיים של קאטו הוא כי גם אילו אכן רצו אנשי רודוס לסייע למלך המקדוני פרסאוס במלחמתו נגד רומא (כטענת מקטרגיהם שקאטו כפר בה), לא היה הדבר מספק לרומא עילה מוצדקת למלחמה. לדברי קאטו, רצון בלבד לפגוע ברומא אינו ראוי לעונש יותר מאשר רצון לעבור עברה, שאין בצדו הפרה בפועל של החוק: 'האם יש חוק כה נוקשה אשר אומר: כל הרוצה להחזיק יותר מ-500 יוגרה [של קרקע ציבורית], ייענש?' (37.3.6). גליוס מגן על קאטו מפני ביקורתו של טירו, הטוען כי סנגוריה זו על אנשי רודוס אינה משכנעת ומציגה אותם באור שלילי. גליוס טוען מצדו כי דוגמאות העברות שקאטו מביא הן בבחינת *mala prohibita* ולא *mala in se* (כגון הפרת האיסור החוקי על אורח רומי להחזיק יותר מ-500 יוגרה של קרקע ציבורית); משום כך אין ברצון בלבד לביצוע עברות כאלה פגם מוסרי. גליוס סבור שקאטו עשה לאנשי רודוס שירות טוב בכך שדימה את כוונתם המשוערת לתקוף את רומא להרהורי עברה מסוג זה דווקא (47-45.3.6). כפי שעולה מן הנאום של קיקרו בסנט בעניין ההצעה להשתלט על מצרים, גם כאן התייחס איש מדינה רומי להצעה לפתוח במלחמה נגד מדינה אחרת (במקרה זה, מדינה שיחסה לרומא חשוד לפחות) כאל שאלה שההכרעה בה צריכה להיות כפופה לעקרונות של צדק משפטי; גם כאן הוא כנראה מצפה ששומעיו יקבלו את מסגרת הדיון הזאת כמסגרת נורמטיבית.

על האשמת אנשי רודוס בשחצנות (*superbia*) שהתבטאה, כך נטען, ביחסם לרומא במהלך המלחמה עם מקדוניה, משיב קאטו: 'נניח כי הם אכן שחצנים. מה לנו ולזה? האם עלינו להתרעם אם נמצא מישהו שחצן יותר מאתנו?' (50.3.6). גליוס מוצא שזו הערה קולעת ומשכנעת במיוחד.

אף על פי שקאטו טוען כי לאמתו של דבר מעולם לא התכוונו אנשי רודוס להצטרף למלחמה, הוא מודה כי לפי הערכתו הם אכן רצו לראות בניצחוננו של פרסאוס, המלך המקדוני, ובתבוסתה של רומא. בכך, לדבריו, הם לא היו שונים מעמים אחרים, שקיוו גם הם לאותה תוצאה במהלך המלחמה, לא בשל איבה לרומא אלא משום שהעריכו כי אם תנצח רומא, 'יהיה עליהם להיות משועבדים לנו, כפופים לשלטוננו הבלעדי. אני מאמין כי הם אימצו השקפה זו מתוך אהבת החרות' (16.13.6).

לפי גליוס, הטיעון כי עצם הרצון לפגוע ברומא אינו בר-עונשין – כשם שאין מענישים על רצון בעלמא לעבור עברה – זוכה להדגשת יתר בביקורתו של טירו על הנאום, בעוד שהנאום עצמו כלל גם נקודות חשובות אחרות, כגון נאמנותם של בני רודוס לרומא בעבר (54-52.3.6). מאחר שרק קטעים מן הנאום הגיעו לידינו, איננו

יכולים להעריך את משקלו הסגולי של נימוק זה במכלול נימוקיו של קאטו.²³ ודאי שאיננו יכולים לדעת מה היו הנימוקים והשיקולים שהשפיעו בפועל על הרוב בסנט והבטיחו, בסופו של דבר, את דחיית ההצעה להכריז מלחמה על רודוס.²⁴ אולם ברור כי קאטו העלה במפורש את הטענות בדבר זכותן המלאה של מדינות אחרות לייחל לתבוסת רומא במלחמה, לאהוד את אויביה ואף לשקול התקפה צבאית – כל עוד לא פגעו ברומא בפועל. מובן כי ניתן להעלות טענות כזה רק בפני קהל המקבל כמובנת מאליה את התפיסה הגורסת כי רומא אמורה לנהל אך ורק 'מלחמות צודקות', במובן המהותי של המושג. לא מדובר כאן בתעמולה המופנית לדעת הקהל היוונית, ובוודאי לא בדיון העוסק בצד הטכני, הפולחני והמשפטי של 'מלחמה צודקת' (bellum iustum). ניתן היה כמובן גם לטעון כי התקפה בלתי מוצדקת על רודוס תפגע במוניטין של רומא בעולם היווני, אך זו איננה טענתו של קאטו בקטעים שהגיעו לידינו. זאת ועוד: קל יותר להבין את החשיבות שהרומאים ייחסו לצורך בשכנוע דעת הקהל היוונית, בתקופה המכוננת של האימפריה היסטורית שלהם כי מלחמותיהם 'צודקות',²⁵ אם מניחים, שהתפיסה של 'מלחמה צודקת' (במובן המהותי) הייתה חלק בלתי נפרד ממערכת הערכים המסורתית של הרומאים עצמם.

האמת היא כי גם בהנחה שזו הייתה התפיסה הנורמטיבית המוצהרת ברומא, דבריו של קאטו נשמעים כמעט כהתגרות בשומעיו; אפשר להבין את דברי טירו כי יש בהם הודאה באשמה יותר מאשר לימוד סנגוריה (confessionem faciunt, non defensionem), קאטו מפגין ביטחון רב בכוחם המחייב, בעיני שומעיו, של הנימוקים המעין-משפטיים שהעלה להגנת אנשי רודוס, משל היה סנגור רדיקלי המגן על נאשם במשפט פוליטי: הוא מודה בפה מלא כי מרשו הוא אכן אויב המשטר וסומך על כך שבהעדר ראיות מספיקות, לא יוכלו השופטים להרשיעו. יש לקחת בחשבון את סגנונו הבוטח של קאטו ואת העובדה שנותרו בידינו רק קטעים מנאומו; אין להניח כי נושא זה היה מרכז הכובד הרטורי של דבריו. זאת ועוד, אפשר כי הסתייגותו של טירו משקפת גם הקשחה שהתרחשה עם הזמן בתפיסה האימפריאלית הרומית. ייתכן כי

23 לדיון מפורט בנאום זה, תוך הדגשת חשיבותו של הנימוק המוסרי נגד המלחמה, ראו: A.E. Astin, *Cato the Censor*, Oxford 1978, pp. 273–283. 'הנימוקים שקאטו השתמש בהם [...] הועלו משום שקאטו האמין שבעיני סנטורים רבים יהיה להם משקל [...] מנקודת ראות זו, ראוי במיוחד לציין את העובדה כי ברובם אלה נימוקים מוסריים במובן הרחב' (שם, עמ' 279).

24 על חשיבות תרומתו של קאטו לדיון והשפעתה על ההחלטה הסופית להימנע מהכרזת מלחמה נגד רודוס ראו ליוויס, 2.25.45; פוליביוס, 9.4.30. בעניין זה ראו אסטין, שם, עמ' 274.

25 לפי פוליביוס (4.2.36) היה שיקול זה קרוב להטות את הכף נגד היציאה למלחמה, בדיונים לקראת המלחמה הפונית השלישית. לדיון בהכרזות המלחמה של רומא בתקופה זו, לרבות חשיבות התפיסה של 'מלחמה צודקת', ראו: A.J.W. Rich, *Declaring War in the Roman Republic in the Period of Transmarine Expansion*, Brussels 1976, p. 149

התאוריה של 'מלחמה צודקת' ברפובליקה הרומית

בעשרות השנים האחרונות של הרפובליקה, *in tanto imperio populi Romani*, היה זה פחות מתקבל על הדעת שאיש-מדינה רומי ינסה ללמד סנגוריה על מדינה זרה תוך שהוא מודה כי היא רחשה אהדה לאויבי רומא ומוכן להניח, לצורך הוויכוח, שהיא גם שקלה אפשרות להצטרף אליהם במלחמתם.

צריך כמובן לזכור שאנחנו מכירים את קאטו לא רק מדבריו בנאום ההגנה שלו על אנשי רודוס. הוא היה כידוע מיוזמיה העיקריים של המלחמה הפונית השלישית, הנחשבת ל'בלתי צודקת' במובהק; זאת בניגוד לדעת אחרים שטענו, בין היתר, כי אין עילה צודקת למלחמה. קטע מנאומו בעניין זה כולל טענה כי מי שמתכוון למלחמה נגד רומא, דינו כדין מי שפתח בה.²⁶ גם בטענה זו גלומה למעשה ההנחה כי הצדקת מלחמה שמנהל העם הרומי נעוצה באופייה ההגנתי, אולם הדגש כאן מושם על כך שיש לפרש את המושג 'הגנתיות' בצורה רחבה ומובן שהדבר פותח פתח רחב לניצול לרעה. ניתן כמובן לעמוד על ההבדל בין רצון בלבד לתקוף מדינה אחרת לבין הכנות בפועל להתקפה כזאת, הבדל העשוי 'לזכות' את קאטו מאשמת סתירה מובהקת בין עמדותיו בשני המקרים, אולם ספק אם צריך לעשות זאת. שהרי פוליטיקאים רומיים ואחרים אמרו לעתים דברים סותרים, בהודמנויות שונות ובהקשרים שונים, ואף באותו נאום עצמו. השיח הציבורי המקובל בכל חברה וגישות הציבור המשתקפות בשיח זה עשויים לכלול יסודות סותרים.

1. סיכום

התזה של האריס מבוססת במידה רבה על ההנחה כי מאחר שהתרבות האזרחית הרומית כללה, ללא ספק, יסודות מיליטריסטיים חזקים ונטייה מובהקת להתפשטות טריטוריאלית, הרי שלא ייתכן כי בו בזמן התקיימה, לצד יסודות אלה, גם דוקטרינה של מלחמה צודקת – אלא אם כן יתפרש המונח באופן פורמליסטי לחלוטין. האריס מביא רשימה מרשימה ומשכנעת של תופעות בחברה ובתרבות הרומית שאינן עולות בקנה אחד עם תפיסה מלחמתית הגנתית. אבל רשימה זו משכנעת רק בכך שאכן התקיימו דברים רבים שקשה ליישבם עם תפיסה זו – לא בכך שהתפיסה עצמה לא התקיימה.

כך מייחס האריס חשיבות רבה לתפילה הפומבית של הקנסורים, בנוסחה הקדום, 'להאדרת המדינה הרומית' (*ut populi Romani res meliores et ampliores facerent*)²⁷

אסטיין (Astin) מפקפק (ללא הצדקה, לדעתי) באותנטיות של נוסח זה של תפילת

26 *ORF* (3), fr. 195. קיקרו מאמץ הגדרה דומה: על החובות, 18.2.

27 האריס (לעיל, הערה 4), עמ' 119.

הקנסורים, בטענה כי הוא 'היה עומד בניגוד לרוחו, לפחות, של המשפט הפטיאלני'.²⁸ אין כאן ניגוד פורמלי – ככלות הכול, אין שום מניעה לוגית לחשוב שהאלים גם נוטים חסד לרעיון הרחבת האימפריה וגם, יחד עם זאת, עומדים על כך שכל אחת מהמלחמות המובילות לתוצאה זו תהיה 'צודקת' בתכלית. הבעיה אינה לוגית אלא אולי פסיכולוגית: אלה ששמעו תפילות מסוג זה, אלה שראו תהלוכות ניצחון ואנדרטאות לכובשים מפורסמים והיו חשופים לכל שאר הביטויים המיליטריסטיים בתרבות הרומית, אלה שהתרגלו לשמוע כי האלים ייעדו את רומא לשלוט על העולם – עד כמה באמת היה חשוב להם להשתכנע, ערב כל אחת מהמלחמות, שהמלחמה היא הגנתית ביסודה ואינה נובעת משאיפה לכיבוש? אולם סתירות פנימיות אינן הוכחה לכך שהדברים לא קרו. שתי הגישות האלה התקיימו זו לצד זו בשיח הציבורי הרומי – וייתכן מאוד שגם בתודעתם של אנשים רבים.

עלינו לקבל את מה שמתועד היטב במקורות: הן את העובדה הברורה כי החברה הרומית הייתה חדורה אתוס מיליטריסטי, והן את קיומה של נורמה תרבותית חזקה שדרשה כי מלחמותיה של רומא יהיו צודקות. הדוגמה של קאטו מראה שאותו אדם יכול היה לקחת את עקרון המלחמה הצודקת ברצינות רבה – או על כל פנים, ומה שחשוב יותר, להשתמש בו ברצינות רבה, בדיון פוליטי רציני, בהזדמנות אחת – ובהזדמנות אחרת לעשות בו שימוש פורמליסטי המרוקן אותו מתוכנו המוסרי. אין הדבר צריך להפתיע אותנו – דברים כאלה קורים לנורמות תרבותיות. בסופו של דבר המיליטריזם הרומי, על המנגנונים החברתיים והתרבותיים שהוא נשען עליהם, ולא ההגבלה התרבותית עליו, הוא שעיצב, מטבע הדברים, את דמותה של האימפריה. אין זה אומר בהכרח כי להגבלה התרבותית לא הייתה השפעה של ממש בשום מקרה ספציפי.

יהיו אשר יהיו המקורות התרבותיים וההיסטוריים של נורמה זו, נראה כי היה לה תפקיד חשוב ורציונלי לחלוטין במערכת. דווקא משום שהחברה הרומית התאפיינה גם במיליטריזם וגם בתחרות עזה בין בני האליטה החברתית והפוליטית (שאליה השתייכו גם המצביאים), היה צורך במנגנון כלשהו שימתן את השלכותיו הפוטנציאליות ההרסניות של שילוב זה בין המיליטריזם והתחרותיות על האינטרסים של המדינה ועל שיווי המשקל בתוך המעמד השליט. האליטה הרומית הייתה תמיד מודעת ורגישה לסכנה כי אחד מבניה ירכז בידיו עוצמה מופרזת, יאפיל על חבריו ובסופו של דבר ישתלט על המדינה. ברור כי התחום הצבאי היה המקור העיקרי לסכנה זו, בשל התהילה, היוקרה, העושר וההשפעה שהצלחה צבאית יכלה להביא למצביא מנצח. כאשר פוליטיקאי רומי אחד האשים פוליטיקאי רומי אחר – את לוקולוס או את קיסר,

A.E. Astin, *Scipio Aemilianus*, Oxford 1967, p. 329 28

התאוריה של 'מלחמה צודקת' ברפובליקה הרומית

למשל – בהפרת הכללים האתיים שהיו אמורים להסדיר את יחסיה של רומא עם עמים אחרים, הוא שיחק את המשחק הרגיל של פוליטיקה סנטוריאליה תחרותית.²⁹ בו בזמן, כללים אלה, והאפשרות הממשית לנגח יריב פוליטי בטענה כי חרג מהם, שימושו כמנגנון חשוב של פיקוח חברתי על פוליטיקאים-מצביאים שאפתניים ורבי עוצמה. מנגנון זה היה אמור להבטיח כי שאפתנותם של אישים אלה לא תסכן את האינטרס ממלכתי על ידי הרפתקה צבאית כושלת; או, גרוע מזה, תסכן את המשטר הרפובליקני על ידי הרפתקה צבאית מוצלחת מדי – כפי שאכן קרה, בסופו של דבר, כתוצאה מהכיבושים הגדולים של פומפיוס ושל קיסר.

29 על קנאה ויריבות אריסטוקרטית, לעתים תוך השמעת טענות משפטיות ומוסריות נגד התנהגות היריב בשל פגיעתו בעמים אחרים, כגורם שיכול היה להגביל (ולא רק לעודד, כפי שהאריס מציע) את התוקפנות וההתפשטות הרומית, ראו: רייץ' (לעיל, הערה 4), עמ' 53 ואילך; שרוויץ-ווייט (לעיל, הערה 4), עמ' 178–179; ברנט (לעיל, הערה 4), עמ' 304–305; E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, 2nd ed., Oxford 1968